

**QIYAS JIRAW QAYRATDINOV REPERTUARINDAGI DASTANLARDIN
BASPADA JARIYALANIVI**

Yaxiyayeva Sh.E.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710671>

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerin úyreniw, izertlew XX ásiridin 30-jıllarınan baslap qolǵa alınǵan bolsa, olardıń eń dáslepki jıynawshıları rus ilimpazları boldı. Soń jergilikli alımlar Nájim Dawqaraev, Qallı Ayımbetov, Sádırbay Mávlenov, Shámshet Xojaniyazov, Orınbek Kojurov, Qabıl Maqsetov, Qırıqbay Bayniyazov, Artıq Kárimov, Qalbay Mámбетnazarov, Sarıgúl Baxadırova, Minájatdin Nızamatdinov, Jalǵas Xoshniyazovlardıń qatnasında xalqımız arasınan piyada, atlı-eshekli júrip qanshadan-qansha jırawlardıń ómiri, repertuarları, ańız-ápsanaları, xalıq qosıqları, naqıl-maqallar, jańıltıpaslar, ertekler jazıp alındı. XX ásiridin 70-80-jıllarında xalıq arasınan jıynalǵan materiallar qayta islenip “Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı” degen atama menen 20 tomnan ibarat kitap bolıp bastırılıp shıǵarıldı. Sońǵı dáwirlerde Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń ilimiy kitapxanasındaǵı qol jazbalar fondındaǵı materiallar “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵı bolıp 2007-jıldan baslap bastırılıp shıǵarıla basladı.

Ilimpazlar tarepinen jıynalǵan maǵlıwmatlardıń ishinde Shımbaylı jıraw Qıyas Qayratdinovtıń ómiri hám repertuari haqqında maǵlıwmatlar hám jıynalǵan bolıp, olar juda ahmiyetli bolıp esaplanadı. Jergilikli alımlardan A.Kárimov, Q.Mámбетnazarov, Q.Maqsetovlar Qıyas jırawdan bir neshe dástan jazıp aldı hám bastırıp shıǵardı.

Qıyas jırawdan 1955-jılı “Alpamıs” dástanı Artıq Kárimov tarepinen jazıp alındı. Bul qol jazba 3 kitaptan ibarat bolıp birinshi kitap 95 betten, ekinshi kitap 96-191-betlerden, úshinshi kitap 192-543-betlerden ibarat. “Alpamıs” dástanınıń mashinopis variantı 1955-1956-jıllarda Artıq Kárimov tarepinen 369 betten ibarat bolıp tayarlanǵan. Bul qol jazbalar Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar xorında saqlanbaqta. Qıyas jıraw atqarǵan “Alpamıs” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 1-8-tomlarında 4-tom, 401-510-betlerde jaylasqan.

Qıyas jırawdan Artıq Kárimov “Amanbay batır” dástanın 1959-jıl jazıp aladı. Bul dástan Qıyas jıraw repertuarındaǵı basqa dástanlardan qaraqalpaq jırawları ishinde tek ǵana Qıyas jırawdıń repertuarında bar ekenligi menen ayrıqshalanadı. “Amanbay batır” dástanınıń qol jazba variantı 192 betten ibarat kitap.

“Amanbay batır” dástanı óz aldına kitap bolıp Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında 1992-jılı bastırılıp shıǵıladı. Bul dástan Ózbekstan Respublikası Ilimler

Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında saqlanbaqta. “Amanbay batır” dástanınıń mashinapis variantı qol jazbalar xorında joq. Qıyas jıraw atqarǵan “Amanbay batır” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 27-42-tomlarında 29-tom, 143-174-betlerinde jaylasqan.

Qıyas jıraw repertuarınıń qunlı dóretpelerinen biri -“Qırıq qız” dástanı bolıp, bul dástan Qabil Maqsetov tárepinen 1960-jılı jazıp alınadı. Bul qol jazba 2 kitaptan ibarat. Birinshi kitap 225 betten, ekinshi kitap 226-434- betlerden ibarat bolıp saqlanbaqta. “Qırıq qız” dástanınıń mashinapis variantı 252 betten ibarat bolıp Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında saqlanbaqta.

“Qırıq qız” dástanı 1993-jılı Qıyas Qayratdinovtıń 90 jıllıq yubileyine arnalıp “Qaraqalpaqstan” baspasında jariq kórgen. Bul kitaptıń alǵı sóz Qabil Maqsetov tárepinen jazıldı.

Qıyas jırawdıń atqarǵan “Qırıq qız” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 14-26-tomlarında 14-tom, 7-118-betlerinde jaylasqan.

Jáne bir Qıyas jıraw repertuarına tiyisli epikalıq jaqtan sheber jırlanǵan dástanlardıń biri “Máspatsha” dástanı. “Máspatsha” dástanın Qıyas jırawdan 1956-jılı folklorist alim Artıq Kárimov jazıp aladı. Dástan 3 qol jazba kitaptan ibarat bolıp, birinshi kitap 1-46-betten, ekinshi kitap 47-147-betten, úshinshi kitap 148-283-betten ibarat.

“Máspatsha” dástanınıń Artıq Kárimov jazıp alǵan variantı 1958-jılı Qaraqalpaq Mámleket Baspası tárepinen Nókis qalasında, al, 2022-jılı “Jeti ıqlım” baspası tarepinen qaytadan bastırılıp shıǵarıldı. Buǵan Artıq Kárimovtıń ózi tikkeley basshılıq etedi. “Máspatsha” dástanınıń ulıwma 4 variantı bar bolıp Qıyas jıraw variantı 1982-jılı “Qaraqalpaq folklorı” kóp tomlıǵınıń 10-tomında basılıp shıqtı. Bul dástan “Qaraqalpaq folklorı” nıń 100 tomlıǵınıń 57-66-tomlarınıń 59-tomında 71-161-betlerinde jaylasqan. Bul variant Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında P-82 B, №18547-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

“Aydos biy” dástanınıń Qıyas jıraw Qayratdinov variantı 1957-jılı U.Dosjanov tárepinen jazıp alınǵan. Burın járiyalanbaǵan. Óz gezeginde Qıyas jıraw bul dástandı 1931-jılı Moynaq rayonındaǵı “Jariq ultan” degen jerde jasawshı, Berdaq shayırdı óz kózi menen kórgen, azı-kem shayırsılıǵı bar Ázen laqqı degen adamnan jazıp alǵan hám xalıq arasında jırlap ótken. Tilekke qarsı, jıraw qoljazbası saqlanbaǵan. Dástan XIX ásirde qaraqalpaq xalıq turmısında júz bergen tariyxıy waqıyalar tiykarında dóretilgen bolıp, xalıq arasında Aydos biy tuwralı ken tarqalǵan ańız-ápsanalar da shıǵarma mazmunına kirgizilgen. ÓzR IA QB fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar

fondında bunnan basqa “Aydos biy” dástanınıń 1939-jılı molla Sultannan R.Xojambergenov jazıp alǵan nusqası (P-120, №3767), sonday-aq, avtorı belgisiz P-55, 54359-sanlı nusqası saqlanbaqta [1].

Bul dastan 2012-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 43-56-tomlarınń 54-tomında, 381-395-batlerinde jaylasqan.

Qaraqalpaq dástanlarınan Qıyas jıraw Qayratdinov atqarǵan variantları ishinde “Aydos biy” dástanı sıyaqlı aldın hesh jerde járiyalanbaǵan dástanlardıń biri-“Qurbanbek” dástanı bolıp, bul 1961-jıl Q.Ábdijámilov tárepinen jazıp alınǵan. Qıyas jıraw bul dástandı 1923-jılı Dabil jırawdán úyrenip, keyin óziniń improvizatorlıq qabileti menen kórkemlep, keńeytip jırlap ótken. Qoljazba kólemi ulıwma 186 betten ibarat. “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 43-56-tomlarınń 45-tomında jaylasqan, 121-153 betten ibarat. Bul dástannıń qoljazba variantı Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında P-97, № 4860-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

Qıyas Qayratdinov atqarǵan dástanlardıń ishinde xalıq súyip tıńlaytuǵın dástanlardıń biri “Gúlistan” dástanı bolǵan. Bul dástan syujeti jaǵınan erteklik xarakterde bolǵanı menen jıllar dawamında jırawlar tárepinen improvizacijalanıp, ózgeriske ushırap, pútin bir dástan qálpine kelgen. “Gúlistan” dástanın folklorist alim Jalǵas Xoshniyazov 1973-jılı Qıyas Qayratdinovtan jazıp aladı. Bul dástan aldın “Qaraqalpaq folklorı” 20 tomlıǵınıń 1989-jılı shıqqan 19-tomında járiyalanǵan. ÓzR IA QB fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar fondında saqlanbaqta.

2010-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 14-26-tomlarınń 25-tomında, 498-521-betler aralıǵında jaylasqan.

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde Qıyas Qayratdinov óziniń improvizatorlıq talantı menen xalıqqa keń tanıtqan dástanlardıń biri bul-“Qız palwan” dástanı. “Qız palwan” dástanın 1973-jılı Jalǵas Xoshniyazov Qıyas Qayratdinovtan jazıp aladı. Bul dástan 1989-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” nıń 20 tomlıǵınıń 19-tomınan orın alǵan. Sońǵı dáwirdegi “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 14-26 tomınıń 23-tomında 398-421-betlerinen orın alǵan.

Qıyas Qayratdinov atqarǵan dástanlardıń ishinde óz ornına iye dástanlardıń biri “Qaraman” dástanı. “Qaraman” dástanın 1962-jıl Q.Ábdijámilov Qıyas jırawdán jazıp aladı. Bul dástan negizi revolyuciyaǵa shekem qıssaxanlardıń repertuarında bolıp, jazba túrde xalıq arasında keń tarqalǵan. Qıyas jıraw bul jazba varianttan paydalanıp “Qaraman” dástanın improvizatorlıq qábilet penen qayta islegen.

Bul dástan 1989-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” nıń 20 tomlıǵınıń 19-tomınan orın alǵan. Sońǵı dáwirdegi baaspadan shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 14-26 tomınıń 21-tomında 342-368-betlerinen orın alǵan.

Bul dástan ÓzR IA QB fundamental kitapxanasının qoljazbalar fondında P-469, №176412-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde patriotlıq sezimlerde tarepi menen ajralıp turatúǵın dástanlardıń biri-“Bozuǵlan” dástanı. “Bozuǵlan” dástanınıń Qıyas jıraw variantı 1959-jılı Q.Mámбетnazarov tárepinen jazıp alınadı. Dástannıń ulıwma 3 variantı bar bolıp, sonnan Qıyas Qayratdinov variantı “Qaraqalpaq folklorı” 20 tomlıǵınıń 19-tomında Q.Maǵsetov hám Q.Mámбетnazarovlardıń qayta tayarlawı menen 1989-jılı basılıp shıǵıladı. Bul dástannıń “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵında Qayıpnazar jıraw Qalimbetov variantı berilgen, Qıyas jıraw Qayratdinov variantı berilmegen.

Qıyas jıraw súyip atqaratúǵın dástanlarınıń biri “Sháryar” dástanı bolıp esaplanadı. Bul dástannıń Qıyas jıraw variantın 1961-jılı Q.Mámбетnazarov jazıp aladı. Dástandı Qıyas jıraw óziniń arabsha jazıp qoyǵan qoljazbasınan oqıp otırıwı menen jazıp alınǵan. Qıyas jıraw “Sháryar” dástanın 1923-jılları Páleke jırawdıń balası Ábdimálikten jazıp alǵan.

“Sháryar” dástanınıń qoljazba variantı P-123 №40273-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta. Onıń kólemi 331 betten, 6124 qatardan, sonnan 3657 qosıq qatardan ibarat.

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde ornı girewli dástanlardıń biri-“Edige” dástanı. “Edige” dástanınıń Esemurat jıraw, Jumabay jıraw, Reyim jıraw Qayıpnazarov, Jannazar jıraw Aqnazarov, Qıyas jıraw Qayratdinov variantları ilimpazlar tárepinen jazıp alınǵan. Usı variantlar ishinen Qıyas jıraw variantı kóleminiń keńligi, sheber qurastırılǵan kompoziciyalıq qurılısı hám mazmunınıń tolıqlıǵı jaǵınan úlken ahmiyetke iye. “Edige” dástanın 1961-jılı Qıyas jıraw Qayratdinovtıń balası Qalbay Qayratdinov jazıp aladı. Qıyas jıraw atqarǵan variantı Nurabulla jıraw Ramberdi ulınan jazıp alınǵan variant penen qosılıp 1990-jılı “Qaraqalpaqstan” baspasında kitap bolıp basılıp shıǵadı. Qıyas jıraw atqarǵan variantqa Qabil Maǵsetov alǵı sóz jazadı. Bul varianttı Minajatdin Nızamatdinov benen Qalbay Mámбетnazarovlar qayta islep baspaǵa tayarlaǵan.

Ulıwma “Edige” dástanınıń qoljazbası 3 kitaptan ibarat bolıp, birinshi kitap 200 betten, ekinshi kitap 201-434-betlerden, úshinshi kitap 435-679-betlerden ibarat.

Bul dástannıń eń tolıq nusqası, jırawdıń óziniń qol jazbası ÓzR Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında 41771, 41772, 41773-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta. Qol jazbanıń kólemi 16,296 qatar qosıqtan ibarat.

Qıyas Qayratdinov ulıwma qaraqalpaq dástanlarınan 13 dástan atqarıp bilgen. Olar tómendegishe: “Amanbay batır”, “Qırıq qız”, “Qaraman”, “Qız palwan”, “Gúlistan”, “Qurbanbek batır”, “Aydos biy”, “Máspatsha”, “Alpamis”, “Bozuǵlan”,

“Sharyar”, “Edige”, “Jiyen jiraw” dástanların xalıq arasında toy-merekelerde, koncertlerde, sırt ellerdegi konferenciyalarda atqarıp kelgen. Qıyas jirawdıń jáne bir sheberligi ol improvizator jiraw bolǵan. Qıyas jiraw dástanlardı atqarǵanda hár bir detalǵa, hár bir syujetke ayrıqsha itibar bergен. Óziniń tókpe shayırlıǵı sebepli dástanlardı keńnen bayıtıp, qızıqlı, kórkem etip súwretlep bergен.

Qıyas jirawda shayırlıq qábileti bolǵanlıqtan ózi terme-tolǵawlar da jazǵan. Onıń terme-tolǵawlar dóretiwi 1930-jıllardıń baslarına tuwra kelgen. Jirawdıń ózi jasap turǵan zamanın súwretlegen mınnan aslam terme-tolǵawları bar. Jáne de onıń belgili “Qobızım”, “Zamanım”, “Qaraqalpaǵım”, “Kórdim”, “Dúnya”, “Qobız termesi” sıyaqlı terme-tolǵawları jirawdıń shayırlıq talantınıń joqarı dárejede ekenliginen dárek beredi. Jirawdin 1966-jılı Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında “Qobız termeleri” degen toplamı jariq kórdi.

Ilimpazlar xalıq arasınan awızeki dóretpelerdi jıynap bolǵannan soń, jirawlar atqarǵan dástanlardıń variantların salıstırıp, talqılap, ilimiy kóz qarastan maqalalar jaza baslaydı.

Jirawlar haqqında dáslepki ilimiy maqalalar XX ásirdeń 50-60-jıllarınan baslap jariq kóre baslaydı. Qıyas jiraw haqqında dáslepki keń kólemli maǵlıwmatlardı Nájim Dawqaraevtıń miynetlerinde, Qabil Maqsetovtıń 1983-jılı Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında baspadan shıqqan “Qaraqalpaq jiraw, baqsıları” degen miynetinde kóriwimizge boladı. Jáne de Qallı Ayımbetovıń Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında 1988-jılı baspadan shıqqan “Xalıq danalığı” kitabınan da bilsek boladı.

Bunnan basqa da Sarıǵúl Baxadırova, Jalǵas Xoshniyazov, Sapıwra Bawetdinova, Tájiǵúl Adambaeva, Keńesbay Allambergenov, Abadan Saparova, Kamal Palımbetov, Jalǵas Aytmuratov, Á.Alımov, T.Niyetullaev, Hámdam Ábdiraman ulı, hám Z.Zaripovalardıń Qıyas jiraw Qayratdinovtıń ómiri hám dóretywshiligi boyınsha birqansha ilimiy hám publicistikalıq maqalaları jariq kórdi. Biraq, usı waqıtqa shekem Qıyas jirawdıń dóretywshiligi arnawlı túrde izertlew obiektine aylanǵan joq. Sonlıqtan, biz Qıyas jiraw Qayratdinovtıń ómiri hám dóretywshiligin arnawlı túrde izertlewdi maqul kórdik. Qıyas jiraw Qayratdinov eki dáwirdi, eki zamandı, eki siyasattı kórgen jiraw. Talantlı jiraw qaysı zamanda bolsa da ózin jetilistirip, qıyınshılıqlardı jeńip ótti. Dáwir menen teń ayaq basıp sawat ashıp, jirawlardan dástan jazıp alıp yadlawı, ózi atqarǵan dástanlardı jazıp qaldırıwı biz ushın úlken mádeniy miyras boldı.

Ádebiyatlar:

1. Qaraqalpaq folklorı kóptomlıq.43-56.Nókis. “Ilim” 2012.,B. 7.
2. Maqsetov Q. Qaraqalpaq jiraw-baqsıları. – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1983.
2. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń toliq jıynagı. II tom. – Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1977.
3. Ayımbetov Q. Xalıq danalığı. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1968.
4. Kárimov A. Ádebiyatımızdıń geypara máseleleri.- Nókis. “Qaraqalpaqstan”,1988.